К.Ибраимов,
БГУ

КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНУН ЖАНРДЫК КУРАМЫНА ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Фольклордук чыгармалар негизинен поэтикалык системасы жана аткарган турмуштук функциясы боюнча бири-биринен айырмаланып турат. Мына ушул белгилер жанрдык классификациянын негизги өзөгүн түзөт десе болот. Поэтикалык система - бул чыгарманын бүтүндөй турпаты, ички-сырткы табияты: идеялык-тематикалык мазмуну, ага шайкеш, ылайык келген формасы, тили, стилистикасы, көркөм каражаттары. Ал эми турмуштук функциясы болсо элдин адат-салты, аны аткаруу шарттары менен байланышкан. Ошондуктан сөз өнөрүн кеңири, ар тараптуу жана терең үйрөнүп билбей туруп, аларды туура классификациялоо, жанрдык түрлөргө бөлүштүрүү мүмкүн эмес. Жанрдык классификация кыргыз фольклористикасында эле эмес, жалпы эле фольклористика илиминде талаш-тартыш жаратып, азырынча чечилбей келаткан маселелерден. Ошондон улам, буга чейинки теориялык көз караштарды жана кыргыз фольклорун классификациялоо боюнча иштелип келген тажрыйбаларды эске алып, эң негизгиси фольклордук материалдардын өзүнө таянып, кыргыз фольклорунун жанрдык курамын аныктаса болот.

Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүн алды менен текке (род) ажыратсак, анда ал а й т ы м с ө з д ө р д ө н, ы р л а р д а н, аңгеме–б а я н д а р д а н турарын баамдайбыз. Айрым жанрлар элдин үрп-адаты, каада-салты менен тыкыс байланышта болуп, ошондой шартта аткарылса, айрымдары ыратттуу үн кайрыктарын, обон менен кыймыл-аракетти, кээде музыкалык аспапты да талап кылат. Дегеле оозеки сөз өнөрүн, фольклордук чыгармаларды жанрга бөлүштүрүү, классификациялоо кандайдыр бир деңгээлде салыштырмалуу, шарттуу болуп каларын алдын ала көнүлгө алган оң. Анткени кайсы бир жанрдык белги бир эмес бир нече жанрга тиешелүү болуп калышы сөз өнөрүнө мүнөздүү, мыйзамченемдүү көрүнүш. Ошентип, кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү *айтым, ыр, баян* деген үч текке ажырайт. Айтылып жүргөндөй театралдуулуктун айрым элементтери, драматизм белгилери болгону менен элдик драма кыргыз фольклоруна мүнөздүү эмес. Аталган фольклор тектери (род) жанрларга , жанрлар түрлөргө, алар андан ары тип, сюжет, версия, вариант сыяктуу майда тарамдарга ажырап кетет.

Кыргыз фольклорунда ырга да (лирика), аңгеме – баянга да (эпос) кошулбаган, оозеки чыгармалар бар. Алар атайын максатта айтылат, айтуу, аткаруу манерасы да ар башка, көбүнчө ыргактуу келип, речитативдик мүнөзгө ээ. Кээде уйкашкан ыр формасында жолугат. Мындай чыгармаларды жалпы жонунан оозеки сөз өнөрүндөгү өзүнчө тармак, тек (род) катары карап, ага кыйладан бери колдонулуп жүргөн "*айтым*" терминин ыйгарса болот. Ырас, фольклордук жанрларга элдик терминдерди колдонуу дайыма эле оңунан чыга бербей тургандыгын, мындай учурда этият болууну эскертет В.Е. Гусев. [1.109]. Албетте, тигил же бул жанрдын табиятына төп келбеген элдик терминдерди зордоп таңуулай берүү туура болбос эле, бирок ыңгайына карап эл оозунда эбактан келаткан атоолордун өзүн колдонуу ашыкча болбойт, тескеринче, жазма адабиятка тиешелүү даяр терминдерди (эпос, лирика, драма) пайдаланууга караганда алда канча маанилүү, так жана алгылыктуу. Фольклорго элдик терминдерди колдонуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө В.Я. Пропптун мындай деп жазганы бар: "... у народа есть какие – то очень точные представления о жанрах и об их отличиях, что народ различает свои песни и этими отличиями дорожить и очень метко и выразительно обозначает различные виды песен". [2.64].

Оозеки сөз өнөрүндөгү *дуба дарымдар, ырым-жырым сөздөрү, баталар, ой-толгоо, адат-салт айтымдары, балдар фольклорундагы айтым сөздөр, макал-ылакаптар* э л д и к а й т ы м с ө з д ө ргө кирет. Сөздүн магиялык, сыйкырдуу касиет-күчүнө ишенген байыркы түшүнүктөрдөн улам дарым, ырым, бата, алкыш, каргыш, ант сыяктуу айтым сөздөр жаралып, өз алдынча жанр катары калыптанган. Буларды фольклордогу байыркы жанрлар десе болот. Д у б а - д а р ы м д а р ооруга чалдыккан, же уулуу жандыктар чаккан, болбосо кандайдыр бир кырсыкка кабылган адамды ал илдеттен арылтуу, сакайтуу максатында дарымчы, бүбүбакшылар тарабынан айтылган. Ал эми ы р ы м – ж ы р ы м айтымдары болсо, элдин жашоо тиричилигине, үрп-адат жөрөлгөлөрүнө байланышкан, андай айтым сөздөрдүн касиет күчү менен сырткы чөйрөгө, жаратылыш күчтөрүнө таасир этип, каалоо-тилектерин орундатып алууга аракеттенишкен. Дарымдар көбүнчө оорунун аты менен аталса, ырымдар негизинен жаратылыш кубулуштарына, чарбачылыкка, адам өмүрүнө, үрп-адат, жүрүм-турум эрежелерине байланышкан тематикалык топторго бөлүнөт, ошого ылайык аталыштары бар. Б а т а – т и л е к а й т ы м д а р ы айтып жаткан адамдын ички каалоо-тилегин туюндурат. Ак бата (оң бата), алкыш, тескери бата, каргыш, арбак бата, ант өңдүү бата тилек айтымдарынын ар бири өзөзүнчө, бири-биринен айырмаланып, атайын максатта айтылат.

Жогорудагы дуба-дарым, ырым-жырым, бата-тилек сөздөрүнөн айырмаланып, адамдардын тунук аң-сезимине, дүйнө таанымына салттуу түшүнүктөрү менен турмуштук тажрыйбаларына байланыштуу айтылган философиялык мазмундагы элдик айтым сөздөр сакталган. Мындай сөз түрмөктөрүн о й т о л г о о а й т ы м д а р ы десе болот. Көбүнчө адам баласын ойго салып, баамчылдыгын, көрөгөчтүгүн сынап, түйшөлтө турган суроо-жооптордон, шыдыр, куюлуштура айтылган жорго сөздөрдөн (желдирме) турат.

"Акыл ой энциклопедиясы" катары таанылган элдик м а к а л д а р сөз өнөрүндөгү негизги жанрлардын бири; турмуш тажрыйбасынан алынган акыл-ой корутундусу; кыска, так жана таамай айтылган дидактикалык чыгарма . Жашоо тиричиликтин бар тарабын кучагына алып, тематикасы өтө кеңири. Көбүнчө каймана түрдө айтылат. Ал эми адатта макалдар менен бирге, чогуу айтылып жүргөн ы л а к а п т а р болсо, макалга жакындап турганы менен өз алдынча жанрдык касиетке ээ. Мазмуну, формасы боюнча эле эмес, аткарган кызматы жагынан да олуттуу айырмачылыктары бар: макалда ой жыйынтыктала айтылса, ылакапта ой акырына чыкпайт; макалга дидактика, ылакапга образдуулук мүнөздүү; ылакаптын айтылып калуу себеби, тарыхы бар; макалга ыргак, уйкаштык мүнөздүү болсо, ылакап ага муктаж эмес; ылакап территориялуу. Ылакаптар ой-пикирдин элестүүлүгүн, эмоционалдык таасирдүүлүгүн арттырат.

Элдик айтымдар балдар фольклорунда кеңири орун алган. Аларды шарттуу түрдө а л п е ш т ө ө (э р к е л е т ү ү) а й т ы м д а р ы, о ю н а й т ы м д а р ы, о ю н д а н т ы ш к а р к ы айтымдар деп үчкө бөлсө болот. Алпештөө айтымдары ата-эне, же бала баккан адамдар тарабынан айтылса, калгандары балдар репертуарына тиешелүү. А л п е ш т ө ө а й т ы м д а р ы наристеге жалынып-жалбаруу, жакшы көрүп эркелетүү, көңүлүн алаксытуу, ойнотуу максатында айтылат, ар кандай кыймыл-аракеттер менен коштолот. Балдар оюндарынын көпчүлүгүнө айтым сөздөр аралашат, тактап айтканда, оюн тартиби боюнча сөзсүз түрдө аткарыла турган айтым сөздөр бар. О ю н а й т ы м ы н ы н негизги милдети - оюнду уюштуруу, баштап, аягына чыгаруу. Мындай айтымдар көбүнчө диалог түрүнө болот, кээде коллективдүү түрдө аткарылат. Балдардын кыймылдуу оюндары менен анча байланышпаса да оюн элементтерин ичине камтып, күлкү, азил-тамаша жаратуу, ойлонтуу максатында айтылган с ө з о ю н д а р ы бар. Сөз оюнунун мындай түрүнө балдардын азил-тамаша айтымдары, жаңылмачтар, табышмактар кирет. А з и л – т а м а ш а а й т ы м д а р ы негизинен диалог түрүндө болуп, анын бир нече түрү белгилүү: жасалма диалогдогу азил-тамашалар, табигый диалогдогу азил-тамашалар, чалынтма суроолуу азил-тамашалар, табышмактуу азил тамашалар. Азил тамашалардын көпчүлүгү эки, төрт саптан турат, шыдыр айтылган декламацияга окшош.

Сөз оюну түрүндөгү айтым сөздөрдүн дагы бири – ж а ң ы л м а ч т а р. Ал жаңылбай айтууну кыйындата турган тыбыш айкаштарынан, же тез кайталап айтканда алмашып кетчү окшош сөздөрдөн курулат, тил жатыктырат, оюн-тамаша, көңүл ачуу милдетин аткарат. Ал эми табышмактар болсо образдуу ой жүгүртүүгө негизделген. Т а б ы ш м а к т а р ар кандай нерселерди, түркүн түшүнүктөр менен кубулуштарды каймана мааниде сыпаттап, анын жандырмагын талап кылат. Суроо-жооп, аңгеме түрүндөгү узун табыштар, табышмак маселелер, айтыш табышмактар бар. Табышмактар фольклордун башка жанрларына , ал гана эмес комуз күүлөрүнө чейин аралашып, сиңип кеткен. Ошентип, оюн айтымдарынын дээрлик бардыгы турмуштук-практикалык мүнөзгө ээ, ошол эле учурда алардын эстетикалык баалуулугун да жокко чыгарууга болбойт.

Балдар фольклорундагы о ю н д а н т ы ш к а р к ы айтымдар төмөнкүдөй жанрдык түрлөргө бөлүнөт: м а з а к т а м а а й т ы м д а р, с у р о о ж о о п а й т ы м д а р ы, ч у б а м а а й т ы м д а р, к а й р ы л у у а й т ы м д а р ы, к а л п т а р. Оюн-күлкү, тамашага жакын бала табияты шылдың-тамашаларды айтууга шыкак берет. Алар бири-не-бири ат коюп, кемчил жактарын, орунсуз кылык жоруктарын чукулап сүйлөп , чычалатууга аракет жасайт. Суроо жооп айтымдары чакан диалог аңгеме сыяктанып кетет. Балдар өздөрү менен эле эмес, жаратылыш, жан-жаныбарлар менен да адамча сүйлөшөт, алар менен кызыктуу, тамашалуу диалог курат. Ал эми чубама айтымдардын негизги белгиси - кайсы бир көрүнүштү кайталап уланта берген чакан сюжет. Окуялары кыялдан жаралып, аллегориялык мүнөзгө ээ. Жумшак юмор сезилип турат. Оозеки сөз өнөрүндө кеңири тараган "Жүгүрүп, жүгүрүп жүн таптым", "Каак, каак, каргалар" сыяктуу элдик айтымдар буга мисал. Оюндан тышкаркы айтымдардын дагы бир түрү - к а л п т а р. Мындай чыгармалар акылга сыйбаган, турмушта таптакыр болбой турган көрүнүштөрдү чындык катары юмордук планда сүрөттөп, күлкү жаратат. Кара сөз менен айтылат, кээде ыр формасында болот. Кара сөз менен айтылган калптар ("Кырк ооз калп") эпикалык чыгармаларга жакындап кетет.

Оозеки сөз өнөрүнүн орчундуу бөлүгү э л д и к ы р л а р д а н турат. Мындай чыгармалар адамдын жан дүйнөсүн, эмоцияга толгон ички сезимин козгойт, белгилүү бир ыргак менен уйкаштыктын негизинде жаралат, үн кошуп, обон менен аткарылат. Элдик ырларды жанрдык түрлөргө ажыратуу өтө оор жана талаштуу маселелерден болуп келген. Анткени эл ыры адам өмүрүн, жашоо-тиричиликтин бар тарабын өз кучагына камтып, мазмуну, тематикасы абдан кеңири, түркүн формага ээ жана да ар кандай кырдаалда аткарылат. Төмөнкүдөй жанрдык түрлөргө бөлүнөт: э м г е к ы р л а р ы, к а а д а – с а л т ы р л а р ы, с ү й ү ү ы р л а р ы, а р м а н ы р л а р ы, а к ы л н а с а а т, т е р м е ы р л а р ы, а й т ы ш ы р л а р ы, м а к т о о – к о р д о о ы р л а р ы, б а л д а р ы р л а р ы, о ю н ы р л а р ы, ө л ө ң, к ү ү ы р л а р ы, т а р ы х ы й ы р л а р, д и н ы р л а р ы. Аталган жанрлардын айрымдары ич ара тарамдалып бир канча түргө ажырап кетет. Ар бир жанрдын жанрдык табиятына, мазмунуна, аткаруу шартына жараша өзгөчө обондору, аткаруу манерасы болот.

Эмгек ырлары түздөн-түз эмгек процессинин учурунда аткарылып, эмгек түйшүгүн жеңилдетүүнү, ой-тилекти оорундатууну максат кылат. Эл оозунда мал чарбачылыгына, дыйканчылыкка, кол өнөрчүлүгүнө байланыштуу эмгек ырларынан сакталып калган. Эмгектин түрүнө, мүнөзүнө ылайык ыргак, өзгөчө обон менен ырдалат. Ал эми каада–салт ырлары болсо элдик адат-салт, жөрөлгөлөрдү орундатуу, ишке ашыруу учурунда атайылап аткарылган. Каада-салт ырларын "той ырлары" жана "муң-зар" ырлары деп бөлүштүрсө болот. Той ырларына үйлөнүү үлпөтүнө байланышкан "Той баштар", кыз оюнундагы ырлар, көрүшүү, коштошуу, "Жар-жар" ырлары кирсе , муң-зар ырларына маркумду узатууга байланышкан керээз, угузуу , кошок ,көңүл жубатуу ырлары кирет. Булардын ичинен кошоктор азыркыга чейин активдүү жашап келаткан , мазмуну терең байыркы жанр катары өзгөчө орунда турат. Орозо айында ырдалып келаткан " Жарамазан" ыры да каада-салт ырларынын катарына кирет.

Эмгек жана каада-салт ырларынан айырмаланып, сүйүү ырлары адамдын ички жан-дүйнөсүн козгогон ашыктык сезиминен жаралып, эл оозунда "секетбай", "күйгөн" аталып келсе, арман ырларында, мунун тескеринче, адамды азапка салган ички кайгы-муңу, күйүтү баяндалат. Элдик ырлардын арасында адам баласындагы жаман-жакшы, оң тетири сапаттарды санап-терип, үлгү боло тургандай акыл-насаат айткан санат–насыят, терме ырлары ("кара ыр" деп да аталган), төкмөлүк өнөрдү, акындардын талант-күчүн сынай турган айтыш ырлары, өткөн доордогу элдин жашоо шартына, таптык-социалдык ал-абалына байланыштуу адамдардын өз ара түшүнүк, мамилелеринен улам келип чыккан мактоо–кордоо ырлары, бала дүйнөсүнө ылайыкталып, бала үчүн ырдалган, же балдар өздөрү чыгарып, өздөрү ырдаган балдар ырлары бар.

Элдик ырлардын дагы бири - өлөң. Он бир муундан куралып, өзүнчө айырмаланып турган обону бар. Өлөң салттуу ыр саптары менен башталып, жеке, же коллективдүү түрдө аткарылат. Памир-Алай кыргыздарынын арасында кеңири тараган.

Адамдардын диний ишенимдери менен байыртан келаткан баёо түшүнүктөрүнөн жаралган дин ырларын, эл башынан өткөргөн орчундуу тарыхый окуялар менен тарыхый аламдарды, алардын иш-аракетин чагылдырган тарыхый ырларды, комуз, кыяк сыяктуу музыкалык аспаптарда ойнолгон айтым күүлөр менен кошо ырдалган күү ырларын элдик ырлардын курамындагы өз алдынча жанрлар деп эсептесе болот. Мындан сырткары учурашуу, коштошуу, узатуу, арноо, жар чакыруу ырлары да эл ичинде ырдалып келген өз бетинче жанрлар катары айтылып жүрөт. Буларды элге кеңири тарап, варианттарга ээ болгон, коллективдүү фольклордук чыгарма катары таануу үчүн дагы да, тереңирээк иликтөөнү талап кылат .

Жогоруда белгилүү болгондой кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүндө элдик ырлар өтө арбын, жанрдык түрлөргө да бай, бирок канткен менен да эпикалык чыгармалар, башкача айтканда, элдик баян басымдуулук кылары айтылып жүрөт. Анан да ар түркүн жанрдагы оозеки чыгармалар өз ара карым-катышта, биринен экинчисине өтүп жашап келген, башкача айтканда, кайсы бир чыгармалар ыр түрүндө, болбосо бир эле учурда уламыш, жөө жомок, санжыра, ал турсун эпос түрүндө да айтылат. Бул фольклорго мүнөздүү мыйзамченемдүү көрүнүш.

Эпикалык чыгармалар, болбосо элдик аңгемебаяндар кара сөз түрүндө жана ыр формасында болот. Эл арасында кеңири белгилүү болгон мифтер, легендалар, уламыштар, жөө жомоктор, тамсилдер, санжыралар, чечен сөздөр, аңыз-аңгемелер негизинен кара сөз түрүндө айтылып келсе, эпостор менен поэмалар, жалаң ыр менен же ыр аралаш кара сөз менен айтылган. Ал эми элдик прозанын өзү жөө жомок жана жөө жомок эмес проза болуп бөлүнөт.

Кара сөз түрүндөгү оозеки чыгармалардын эң кеңири тараган түрү – жөө жомок. Жөө жомок жанры чындыкка коошпогон, ойдон чыгарылган, сюжети кызыктуу, кыялый нерселерге таянат. Анын чындык экенине ишенүү мүмкүн эмес. Элдик прозанын калган бардык жанрлары жөө жомоктон айырмаланып, окуяны болгон чындык катары түшүндүрүүгө аракет кылат. Эл оозунда "жомок" жана "жөө жомок" деген эки түшүнүк болгон. Биринчиси, "Манас", "Эр Төштүк", "Курманбек" өңдүү ыр түрүндөгү көлөмдүү эпосторго карата колдонулса, экинчиси, көбүнчө кара сөз менен айтылган, көлөмү чакан фантазиялуу чыгармаларга тиешелүү.

Фантазия, кыялдан жаратуу – жөө жомоктун мүнөздүү белгиси. Ансыз жөө жомок болбойт. Жөө жомоктордо элдик көз караш, элдин чындыкка карата мамилеси, учкул кыялы, ой-тилектери, эстетикалык идеялары ачык көрүнөт. Андагы эл тилегин алып жүргөн башкы каарман акыры жеңишке жетет. Жөө жомоктор маани мазмунуна жараша бир нече түргө бөлүнөт: кереметтүү жөө жомоктор, айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор, турмуштук жөө жомоктор. Мындай бөлүштүрүү бир кыйла шарттуу десе болот.

Адамдар сыйкырдуу айбанаттардын, өзгөчө касиет-күчкө ээ болгон буюм-теримдердин жардамы менен эңсеген оюна, тилеген тилегине, жыргал турмушка жетүүнү самаган. Ошондон улам, кереметүү жөө жомоктор адаттан тыш касиеттерге ээ шумдуктуу, сыйкырдуу каармандардын иш-аракети, кыялдан жаралган окуялар жөнүндө баяндайт. Ал эми айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор ошол жөө жомокко катышкан каармандары боюнча айырмаланат. Айбанаттар деле адам сыяктуу жашоо, сүйлөө мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон өзүнчө сырдуу, сыйкырдуу жандык деп түшүнүп, алардын ар биринин жүрүм-турум, мүнөзүнө ылайык реалдуу образдарын жаратышкан. Кийинчерээк айбанаттардын ортосундагы мамилелер, алардын кылык-жоругу, мүнөз жаратуунун, сүрөттөөнүн аллегориялык ыкмасына айланган. Турмуштук жөө жомоктордо болсо кыялдан жаралган фантазиялуу, сыйкырдуу нерселер жок, анда кадимкидей эле жашоо-тиричилик окуялары, кадыресе турмуштук көрүнүштөр сүрөттөлөт. Каармандары деле койчу-уйчу, же акылман дыйкан, амалдуу таз, айлакер аял сыяктуу турмуштагы карапайым адамдар. Алар акылдын, айла-амалдын жардамы менен душмандарын жеңип, тилегине жетет. Турмуштук жөө жомоктордун айрымдары анекдоттук, сатиралык мүнөзгө ээ.

Кыргыз фольклорунда адамдардын кулк-мүнөзүн , кылык-жорук, иш-аракеттерин каймана түрдө сатиралык жалпылоо аркылуу баяндап, акыл-насаат айтуу мүнөзүнө ээ болгон чаканыраак чыгармалар бар. Андай чыгармалар “т а м с и л” деп аталып, кара сөз менен да ыр түрүндө да айтылган. Адамдар жан-жаныбарлардын чыныгы жашоосун, жорук-жосундарын , касиеттерин жакшылап үйрөнгөндөн кийин алар жөнүндө аңгеме-жомокторду жаратат. Ошол айбанаттардын образы бара-бара аллегориялык каймана мааниге ээ болуп, адамдарга карата айтыла баштайт. Кыргыз элинин тамсилдеринде түлкү, аюу, жолборс, арстан, карышкыр, төө, эшек, торпок, уй, улак, мышык, чычкан, ит, бүркүт, үкү, каркыра, бөдөнө, өндүү жан-жаныбарлар менен канаттуулардын символикалык образы аркылуу адам турмушу сүрөттөлөт да, адамдарга акыл-насаат айтып, жүрүм-турум эрежелерин үйрөткөн дидактикалык чыгармага айланат. Негизинен элдик тамсилдердин туруктуу аллегориялык кейипкерлери бар: түлкү – митаам, кой – жоош, момун, эшек – аңкоо, карышкыр – күчтүү, талоончул, коён – коркок ж.б. Бул жалпы эле дүйнө фольклоруна мүнөздүү көрүнүш.

Жогорудагы жөө жомоктордон айырмаланып, чындык сымал айтылган чыгармалардын катарына м и ф т е р кирет. Мындай чыгармалар дүйнөнүн жаралышы, жердеги жашоонун, жаратылыш кубулуштарынын, жан-жаныбарлардын пайда болушу, алардын ээлери, колдоочулары жөнүндө абалкы адамдардын акыл-туюмунда турган түшүнүктөр менен ишенимдерди фантастикалык образдар аркылуу баяндап берет. Демек, адамзат коомунун алгачкы баскычтарында кыялдан жаралып, жашап келаткан фантазиялуу чыгармаларды миф десе болот. Миф кыргыз фольклорунда сейрек кездешсе да бар. Алар тематикалык мазмунуна карай асман телолору, жылдыздар жөнүндөгү космогониялык мифтер, жан-жаныбарлардын чыккан теги, пайда болушу жөнүндөгү этиологиялык мифтер, жандуу-жансыз дүйнөнүн колдоочулары, ээлери жөнүндөгү тотемдик-культтук мифтер жана элдердин, уруу, уруктардын пайда болушу жөнүндөгү этнологиялык мифтер деп бөлүнөт.

Чындык өндүү кабыл алынып, фантастикалык, апыртмалуу окуяларды баяндаган кара сөз түрүндөгү фольклордук чыгармалардын дагы бири илимде “л е г е н д а” термини менен аталат. Миф менен легенданын ортосунда мазмундук-тематикалык жактан жакындыктар, жалпылыктар бар, кээде алардын жанрдык чегин ажыратуу кыйын. Легенда кандайдыр бир реалдуу турмуштук окуя-көрүнүштөрдүн негизинде жаралат да, мифке салыштырмалуу эл ичинде көбүрөөк айтылып, көлөмү чакан, окуясы кызыктуу, тематикага бай келет. Адамзат коомунун кийинки учурлары, кадимки эле турмушта боло турган нерселер, реалдуу окуялар фантазиялуу сүрөттөлөт. Тематикасына карай: космогониялык, топонимикалык, диний, тарыхый, баатырдык, генеологиялык , турмуштук легендаларга бөлүнөт.

Кара сөз түрүндөгү өз алдынча жанрлардын дагы бири – у л а м ы ш. Уламыш легендага өтө жакын, бирок ал легендадан айырмаланып, тарыхый инсандар, алардын иш-аракеттери, тарыхый окуялар менен турмуштук көрүнүштөр тууралуу, жер-суу аттарынын келип чыгышы жөнүндө чындыкка жакыныраак баяндайт. Демек, уламыш дегенибиз тарыхый негизи бар окуялар жөнүндө эл оозунда айтылган имиш-имиш сөздөр, аңгеме-баяндар. Уламыш өткөнгө кайрылып тигил же бул окуянын, көрүнүштүн себебин түшүндүрөт. Ошондуктан анын негизги функциясы таанып билүүчүлүк , маалымат берүү болгондуктан , көркөм эстетикалык милдети экинчи планга чыгат. Тематикасына карай тарыхый жана топонимикалык уламыштарга ажырайт.

Кыргыз фольклору кадимки эле оозеки аңгемелерден да куру эмес. Анткени ар бир адам бирөөдөн уккканын, көргөн-билгенин, же өз башынан өткөргөндөрүн башкаларга баяндап, айтып берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошентип, оозеки сөз өнөрүндө аңгеме жанры жаралат. Демек, о о з е к и а ң г е м е - кандайдыр бир окуя же көрүнүш жөнүндө айтылган оозеки баян. Алардын айрымдары адамдардын дүйнө таанымына жараша аң-сезимине орноп калган албарсты, жез тумшук, жез тырмак, шиш аяк, чаңырык, дөө, пери, жин, шайтан, азгырык, кызыр, чилтен, арбак, пир, ээси, колдоочусу өндүү мифологиялык-фантастикалык образдардын, диний ишеним түшүнүктөрдүн негизинде жаралса, башкалары кадимки эле турмушта боло жүргөн ар түркүн окуялар менен көрүнүштөрдү баяндап берет.

Кара сөз түрүндөгү эпикалык чыгармалардын арасында өз алдынча жанр катары калыптанып бүткөн ч е ч е н с ө з д ө р бар. Түзүлгөн кырдаалга карата дароо чукугандай жүйөлүү сөз таап айтылгандыгы, маанисинин тереңдиги, курчтугу, таамайлыгы менен айырмаланат. Чечен сөз тубаса шыкталанты бар, акылга канык, көрөгөч, сөзгө чебер чечен адамдар тарабынан жаралган. Алардын айткандары муундан-муунга, ооздон-оозго өтүп, эл ичинде сакталып калган. Чечен сөздөр көбүн эсе суроо-жооп, табышмак иретинде айтылып, чечендер бири-бирин жеңүүнү, сөзгө жыгууну максат кылат. Макалдатып, уйкаштырып, меселдете жорго сөзгө салып сүйлөө чечендик өнөрдүн негизги бөтөнчөлүгү десе болот. Чечендер чеберчилигине карата акыл чечен, көрөгөч чечен, кургач чечен дегендей бири-биринен айырмаланат. Чечендик өнөр эл тарыхы менен тамырлашып, байыртан келаткан өнөр. Эл оозунда айтылып келаткан чечен сөздөр өткөн доордогу Жээренче, Алдар Көсөө, Акыл Карачачтын, жакында эле жашап өткөн Тилекмат, Сарт, Мойту, Садыр, Кыдыр акелердин, Көкөтөй, Куйручук сыяктуу чечендердин ысмы менен байланышкан.

Тигил же бул элдин, уруу, уруктардын келип чыгышы, алардын теги, таралышы, тарыхы жөнүндө маалымат берген жанр - с а н ж ы р а. Санжыра көбүнчө кара сөз менен кээде ыр түрүндө да айтылат. Ар бир элдин, уруу-уруктардын өз санжырасы болгон, тарыхта өз орду бар белгилүү, кадырман адамдардын ата-теги сүрүштүрүлгөн. Санжыра тарых сымал айтылганы менен ал реалдуу чындык, тарых эмес. Анткени узак мезгилдер бою ооздон-оозго өтүп келаткан оозеки сөз өнөрүнүн табияты ошондой. Санжыра айрыкча жазма тарыхы жакшы сакталбай калган кыргыз элинде өтө мыкты өнүгүп, тарыхтын дал өзү боло албаса да тарых илимине, этнографияга жакындап турат.

Элдик баяндын (эпостун) дагы бир тарамы – ыр түрүндөгү эпикалык чыгармалар, же эпикалык поэзия. Бир эле эпикалык чыгарма кара сөз менен да, ыр түрүндө да айтылышы мүмкүн, бирок мындай учурда анын баштапкы, түпкүлүктүү көркөм-эстетикалык формасы, жанрдык табияты өзгөрөт. Кандай жанрда босо да ыр түрүндөгү оозеки чыгармалар белгилүү бир обон менен аткарылат. Демек, эпикалык поэзияда деле обон, үн кайрыктары, аткаруу манерасы ошол чыгарманын жалпы поэтикасына түздөн-түз тиешелүү нерсе.

Эпикалык поэзиянын кеңири тараган түрү - э п о с. Кыргыз элинин басып өткөн тарыхый турмуш жолу, жашоо-тиричилик өзгөчөлүгү эпостун (жомоктун) мыкты өнүгүшүнө шарт түзгөн. Анткени, эл тарыхтагы урунттуу окуяларды, өз башынан өткөргөндөрүн, уккан-билгенин, дегеле өздөрүнүн максаттилегин, учкул кыялын, кыскасы, бүтүндөй ички жан дүйнөсүн ыр формасында көркөм баяндап, көлөмдүү чыгармаларды жараткан, аны муундан-муунга өткөрүп, кылымдар бою оозеки сактаган. Адабият таануу илиминде “эпос” деп аталып жүргөн ыр түрүндөгү мындай көлөмдүү, мазмуну терең, тематикага бай чыгармалар эл оозунда “жомок” деп айтылган. Ошол ыр формасындагы элдик жомоктор (эпостор) жаралуу мезгилине, мазмуну менен тематикасына карай үчкө бөлүнөт: архаика-мифологиялык эпос, баатырдык эпос жана социалдык-турмуштук эпос. Кыргыз фольклористикасында “улуу” жана “кенже” эпос деген түшүнүктөр да бар. Бул зор көлөмдөгү “Манас” эпосун калган башка эпостордон айырмалоо максатында колдонулган. Архаика-мифологиялык эпостор мифтик каармандар катышкан, фантазиялуу, ойдон чыгарылган окуялардын негизинде жаралса, баатырдык эпостор кайсы бир доордогу ички-сырткы душмандарга каршы күрөшкөн эпикалык баатырлардын баатырдык иш-аракеттерин баяндайт. Ал эми социалдык-турмуштук эпостордо элдин жайынча жашоо-тиричилигине, социалдык-экономикалык ал-абалына, үрп-адат, каада-салтына, өз ара мамилелерине байланышкан ар түркүн турмуштук окуялар сүрөттөлөт. Алардын айрымдарында баатырдык көрүнүштөр да орун алган.

Ыр түрүндөгү эпикалык чыгармалардын ичинде тематикасы, мазмуну боюнча социалдык-турмуштук эпосторго жакын турган л и р о – э п и к а л ы к п о э м а л а р бар. Кыргыз фольклористикасында “элдик поэмалар”, же “дастандар” деп да аталып жүрөт. Мындай чыгармалар фольклордук сюжеттердин, реалдуу тарыхый окуялардын, негизинде, же башка бир тектеш элдердеги поэмалардын таасиринде жаралат да, окуялары эпостогудай масштабдуу, кеңири планда сүрөттөлбөстөн, көлөмү чакан келет. Эпикалык окуяларга, каармандарга карата лирикалык мамиле жасалат.

Ошентип, кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү, тагыраак айтканда, анын жанрдык курамы жөнүндө учкай сөз болду. Ал эми бул маселени ар бир жанрга байланыштыра тереңдеп изилдөө алдыда турган иш.

Адабияттар

1. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. – Л.: Наука, 1967.

2. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976.